

AGÁRDI PÉTER

A szocializmus – mint költészet

ADALÉKOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MARXISTA KRITIKA
JÓZSEF ATTILA-KÉPÉHEZ

I.

Egy hosszabb terjedelmű tanulmányból emeltem ki az alábbi három részletet. A tanulmány eszme- és kritikátörténeti szempontból vizsgálja a két világháború közötti baloldali irodalomkritika tendenciáit, máig érvényes felismeréseit, durva tévedéseit, bátortalanságát, egymással vitázó áramlatait. Az összképben a marxista esztétikai-kritikai gondolkodás rendkívül ellentmondásos, de előremutató felívelése tükröződik. A baloldali kritikán belül is érvényesülő tendenc-proletkultus és modernista irányzatok harcából, „spirális” mozgásából egy korszerű realizmus- és pártosságkonceptió kovácsolódik ki, s éppen ennek elméleti megalapozottsága motiválja (s egyúttal hitelesíti) a József Attila-i szocialista líra megértését, világnézeti-művészi „fölvállalás”-át.

Maga József Attila — már 1928-ban, a szocialista munkásmozgalom irodalomkritikai eszmélkedésének értékekkel teli, de felettébb ellentmondásos szakaszában, például a 100% agitációs irodalomfelfogásának kikristályosodásával egyidőben — így fogalmazott: „A formai szempontoktól eltekintve, minden szocialista pretenzióval fellépő költővel kapcsolatban — éppen a szocializmus érdekében — elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy mennyiben élte át a szocializmust mint költészetet, vagy pontosabban szólván, eszmei tartalmát mennyiben sikerült lelkivé váltania. Ez fontos szocialista szempontból, mert *anélkül még a munkásság osztályharca is válhat szocializmus-ellenessé*, és fontos nem-szocialista szempontból, mert egy tömegmozgalom emberi mélységét méri” (J. A.: Egyszerű énekek. Brichta Cézár versei. = Nyugat, 1928. június 16., illetve J. A. Összes Művei III. kötet. Sajtó alá rendezte: Szabolcsi Miklós. Bp. 1958. 10. 1.).

József Attila és a baloldali, szocialista eszmeiségű kritika „viszonyá”-ban pontosan ennek a *mértéknek* van központi szerepe. E mérték különböző előjelű hiánya, ellentmondásos felfogása, illetve fokozatosan erősödő érvényesülése értelmében.

*

Nem fárasztom az olvasót — a folyóirat jellege sem engedi — terjedelmes lábjegyzetekkel. Annyit azonban — éppen a kihagyott részek miatt — meg kell említenem itt előljáróban, hogy a József Attila-szakirodalomból — kritikátörténeti szempontból — főleg Szabolcsi Miklós, Gyertyán Ervin, Tamás Attila, Forgács László, valamint Komlós Aladár, Sándor Pál és Vértes György írásait, tanulmányait forgattam haszonnal, nem is szólva a tágabb (nem közvetlenül József Attilára vonatkozó) eszme-, esztétika- és irodalomtörténeti kutatások megannyi eredményéről. Megjelenés előtt áll egyébként Bokor Lászlónak a teljes korabeli József Attila-irodalmat tartal-

mazó gyűjteménye; szívességéért — mellyel lehetővé tette a szövegek egy részének áttekintését és felhasználását — ezúton mondok köszönetet.

A József Attiláról szóló marxista, szocialista jellegű kritikákat áramlatok szerint s nem az írások kronológiájának rendjében elemzem, igyekezve azonban a történeti-filológiai összefüggéseket is szem előtt tartani. Fejtő Ferenc, a „népi” baloldal (Veres Péter és Darvas József), valamint Bálint György József Attila-képét vázolom fel az alábbiakban.

FEJTŐ FERENC JÓZSEF ATTILA-KÉPE A 30-AS ÉVEKBEN

A két világháború közötti szocialista eszmeiségű kritika József Attila-képét elemezve nem kerülhet meg az úgynevezett Fejtő-probléma. Fejtő Ferenc 30-as évekbeli rendkívül széles körű kritikai munkásságával külön tanulmányban és részletesen foglalkozom majd, az általános megfogalmazások így e helyütt jórészt bizonyítatlanoknak, kinyilatkoztatás-jellegűeknek tűnhetnek.

Fejtő Ferenc a két világháború közötti fiatal magyar baloldali értelmiség egyik leghatékosabb, kiterjedt munkásságú esszéistája. Egyetemi hallgatóként az illegális KMP-vel is kapcsolatba került, s jöhet ez a kapcsolat később megszakadt, a 30-as évek marxista irodalomkritikájának egyik legkiemelkedőbb egyénisége volt. A KMP-től távolodva az SZDP Mónus Illés vezette centrista-baloldali értelmiségi csoportjához közeledett, majd *polgári* liberális, demokratikus, radikális eszmerendszerek hatása erősödött meg gondolatvilágában: egy harmadikutas, a nyugat-európai polgári demokráciákra példaként tekintő politikai irányzathoz csatlakozott. Ismert az is, hogy Fejtő egykori kommunista múltjához nem éppen méltó szerepet vállalt franciaországi letelepedését követően a szocialista Magyarország és a Szovjetunió elleni jobboldali propagandában. Mindezek tények, amelyeket nem szabad szemérmesen elhallgatni. Viszont súlyos hibát követnénk el, ha — mint ezt eddig tette a magyar irodalomtörténetírás — a későbbi dicstelen szerepre hivatkozva letagadnánk vagy átfestենék a 30-as évek Fejtő-esszéjének baloldali, sok tekintetben karakteresen marxista arculatát. Mert ha a jelentős egyéniségek és életművek fejlődésének van is belső logikája (s Fejtő esszéjében is nyomon kísérhető a marxista sodrás fokozatos polgári humanista, urbánus-kozmopolita, „josefinista” fellazulása), azért egyrészt a politikai renegezságot nem szabad mechanikusan átvinnünk — megbélyegző gesztussal — az eszmei-irodalomkritikai-esztétikai síkra, másrészt az eszmei síkon is bekövetkezett törést nem szabad egy „már a bölcsőben is...”-fordulattal eleve tételezni.

Fejtő sokkal jelentősebb esszéista és baloldali kritikus volt annál, mint eddig hittük. Komolyan érdekelték a világnézeti és esztétikai problémák is, s a korabeli magyar és világirodalom legaktuálisabb kérdéseiben igen magas színvonalon tette le a voksot. Bár írásaiban mindig is volt vitatható elem sőt alapgondolat, a 30-as évek derekán Magyarországon ő tette a legtöbbet a marxista esztétikának és irodalomszemléletnek a munkásmozgalmon belüli, tudományos alapozású terjesztéséért és önálló irodalomkritikai alkalmazásáért. Bálint György persze Fejtőnél lényegesen jelentősebb egyéniség, példamutató személyiség, eszmei-világnézeti fejlődése is ellenkező irányú, „felfelé” ível: a kommunista népfront-gondolat igényes kritikai-publisztikai képviselőjében teljesedik ki. De Fejtő is — a maga esszé- és tanulmányműfajában, súlyos tévedései és „jobboldali pályamódosulása” ellenére — a két világháború közötti osztályharcos, forradalmi baloldal, a realizmus-esztétika és a „Petőfi—Ady—József Attila-modell” markáns képviselője. Nagyon kevesek társaként.

Nem foglalkozhatok e helyütt sem József Attila és Fejtő Ferenc emberi kapcsolatával, sem a Szép Szóval, a Szép Szó köré gyülekező értelmiség és József Attila viszonyával. Jöhet mindezek a kérdések nemcsak szűken biográfiai érdekűek, mégsem meghatározó jelentőségűek Fejtő Ferenc József Attila-esszéinek értékelésekor.

Mert ha — szubjektív tényezőként — valóban nagy szerepet játszott is Fejtő tanulmányainak létrejöttében a személyes ismeretség, az esszék gondolati erőterét elsősorban mégsem ez, hanem a szocialista költői világkép marxista esztétikai minősítése sugározza.

Hat tanulmányt és cikket írt Fejtő a 30-as években József Attiláról, s így Bálint György és Németh Andor mellett a legrendszeresebben foglalkozott vele. 1947-ben pedig újra egy hosszabb tanulmányt szentelt a költőnek (*József Attila az útmutató*), e tanulmány 1948-ban könyv alakban is megjelent, s több kiadása is volt. (E könyvecskében — néhány vitatható politikai-eszmei tendencia ellenére — Fejtő baloldali elkötelezettsége, marxista vénája időleges újraerősödésének lehetünk tanúi.)

A 30-as évekbeli Fejtő-cikkek alapkérdése hasonló a többi kritikushoz: kísérlet a szocialista költészet proletkultos és polgári-esztéticista minősítésével szemben a *marxista tertium datur* gondolati kiküzdésére.

Első cikkében, a *Medvetáncot* bemutatva, Fejtő hitelesen idézi fel azt a meglepetést, fordulatot, amelyet a gyűjteményes kötet még József Attila tisztelői, barátai között is okozott: József Attila korszak-meghatározó szerepének felismerését. S nem kevésbé meggyőző a — polgári, illetve proletkultos szellemű cikkek által — túlmagyarázott, abszolutizált „játékos, kamaszos” József Attila-kép lényeges kiegészítése — az ezt a vonást persze nem tompító, csak árnyaló — társadalmi színekkel (bár itt még hiányzik a marxista világnézet szintézisteremtő tudatosságának kimondása): „Gyermeki hivalkodás a fájdalommal, primitív mosoly a ritmusban, szemben a veszteség döbentő képzetével, ártatlan, mit sem sejtő, játszani akaró proletárgyerek-Chaplin, aki könnyedén és félszegen reagál arra, amiről sikoltani lehetne — ez József Attila.” Ady *Szeretném ha szeretnének* versét József Attila *Tiszta szívvel*-jével hasonlíttja össze: „József Attila magasajnálása nem olyan erős, tragikus sorsát sem fogalmazza meg tragikusnak, elátkozottnak, egyszerű, rafináltan az, közvetlen s minden színpadiasság nélkül való. A szappanfőző munkás és mosónő fiához nem is illene a sujtásos, álheroikus kosztüm. Líránkat megszabadította a tragikumtól és a spleentől: kinyitotta az ablakot, beeresztette a napsugarat, idillt, játékot — ugyanakkor a munkásszolidaritás érzését tendenciózus sallangok nélkül, tisztán és emberien fejezi ki szocialista verseiben” (= Szocializmus, 1935. 90—91. l.).

Fejtő egy hosszabb tanulmányt is szentel e kötet ürügyén József Attila munkásságának a Gaál Gábor szerkesztette *Korunk*-ban (1935. 2. sz. 116—123. l.). Számos vitatható mozzanat ellenére ez az álnéven írt cikk az egyik legelső alapos (s egyúttal marxista igényű) esztétikai-irodalomkritikai tanulmány József Attiláról. (Korábban Fábry Zoltán és Bálint György rövid publicisztikai írásait és Danzinger Ferencnek ugyancsak a *Korunk*-ban [1932. 841—842. l.] megjelent, de szociológiai-politikai jellegű munkáját érdemes kiemelni.) A társadalmi, lélektani, világnézeti, esztétikai és poétikai tényezők egységében elemez itt Fejtő, túljutva a tematikaközpontú „szociáldemokrata” vagy a hangulatközpontú, a rossz gyerekkort „megértő” polgári kritika dicséző gesztusain.

„József Attila a proletariátusból jött s annak a gyermeki melegségnek a költője, amely legjobban hiányzik a munkásgyermek és felnőtt sorsából” — intonálja cikkét Fejtő. Majd rögtön egy fontos, látszólag csak „szakmai” észrevétel következik, mely a tartalomközpontú marxista esztétika síkjára viszi az elemzést: József Attila élettörténetét nem lehet verseiből úgy „összeállítani”, mint Petőfiét. „Nem a közvetlen líra embere, hanem a közvetetté, nem az élményé, hanem az emléké, inkább a lírikus Arany rokona, mint Petőfié. De téved Szerb Antal, ha azt hiszi, hogy ritka eset, amikor életének ismerete nélkül nem értjük meg az író művét. Az író egyéniségének igazi kulcsát akkor nyerjük meg, ha összehasonlítjuk »irodalmonkívvüli« lényét az »irodalmival«. József művészetének erős realizmusa, anyagszerűsége, minden sorának sűrített kézzelfoghatósága az anyaggal dolgozó munkásember sajátsága s egy városban nőtt polgárnál megmagyarázhatatlan lenne.”

József Attila egyes korszakait, verstípusait, „témái”-t és magatartás-változatait is az első között elemzi itt Fejtő, például a fiatalkori bukolikus versek fáradtság- és mármormotívumát, az Ady-hagyomány ellentmondásosságát, az istenképzet profán-

tragikus evilágiságát („Őszinte gyermekség egyfelől, mely apát keres az istenben; férfias józanság másfelől, mely emancipálja magát az üressé vált képzet alól: ez József Attila magatartása”) stb. Az Adyval való szembesítés minden motívumkörnél meghatározó jelentőségű, de sohasem Ady-ellenes, hiszen egyrészt az Ady utáni korban a József Attila névéhez fűződő művészi újdonság hangsúlyozásáról, másrészt az Ady-epigonizmussal való szakítás tudatosításáról van szó. Megkapó például a József Attila-i szerelmi lírának történetiségében és érzelmi-emberi színkálájában, társadalmi sugallatában való felfejtése, Ady szerelmi költészetéhez is viszonyít ebben az elemzésben Fejtő.

Szükségszerűen fut bele az elemzés a József Attila-líra központi problematikájába, a világkép, a *proletárelkötelezettség* kérdésebe. József Attila proletár származású költő — írja Fejtő —, ez lírájában is tükröződik, de nem „proletárköltő” a szónak bizonyos egyirányú harcias értelme szerint. „Proletárköltőnek azt szokták nevezni, aki proletár-voltát állandóan hangsúlyozza s életében — verseiben a proletár-eszményt akarja kifejezni, nem pedig a maga életét úgy, amilyen. József Attila úgy proletárköltő, ahogy Gorkij proletáriró. Nem eszményt és tendenciát ad, hanem a maga emberi valóságát, nem osztálykategóriát, hanem a proletárember totális, vajúdó, talán ellentmondó, de őszinte lényegét.” Még akkor is a munkásember érzelmi szólalnak meg, amikor hangulatilag talán a munkásöntudattól idegen húrokat pendít meg, például villonos, szerelmes és istenes verseiben.

„József Attila megtette az utat a csavargó anarchizmustól a szocialista eszme tudatos vállalásáig, de jóízlése megakadályozta abban, hogy költő-tollát, sok szocialista költő példájára, a vezércikkirő tollával cserélje föl. Kitűnő intuíciójával megértette, hogy a költészet szívtől szívhez szól s a világszemlélet számára csak az érzés tolmácsolása és nyersanyaga lehet. A szocialista eszme érzésalapja, a szocialista ember tipikus és elkülönítő érzése, a *szolidaritás* legtisztábban benne vált megformált valósággá.” Nem fogadható el ma már minden tekintetben ez a megfogalmazás, de lényege, a proletkulttal való — ám *nem* polgári-esztéticista szemszögű — vita meggyőző s egybevág József Attila (e tanulmány elején idézett) álláspontjával a szocialista eszmeiség „lelkivé” változtatásának szükségességéről.

Fejtő a „tendencia” leküzdését nemcsak a többi, átlagos proletárköltővel szemben tekinti e József Attila-kötet érdemének, de a költő némelyik versének korábbi változatához képest is: „... e kötetében lefaragta és kihagyta mindazt, ami a tendenciózus szemlélet alapján külső sallangként volt hivatva dokumentálni hovatartozását” — például átalakította a *Nyár* utolsó sorát. Itt részben téved Fejtő, hiszen a versek egy részének átdolgozásában, illetve kihagyásában cenzurális okok is közrejátszhattak. Ám hogy döntően nem a munkástémájú, lelkesítő-forradalmi versek ellenében érvel Fejtő (mint például az átdolgozást szintén fölemlető Németh Andor), azt bizonyítja következő megjegyzése is: József Attilát a szocialista érzésnek rendkívül gazdag skálája jellemzi, a játssi káromkodástól a harcoss kiálláson keresztül egészen az elégius töprengésig. Kár, hogy a *Munkások*, valamint a *Korunk*-ban megjelent kitűnő „történelmi materialista” *Oda* — írja Fejtő — kimaradt a kötetből.

„Kétségtelen, hogy József Attila nem forradalmi vérmérsékletű költő, hangja inkább az idill és az elgondolkodás felé vonja s a harc inkább kényszer benne, mint természeti adottság.” Vannak költők, akiknél a harci kiállás öncélú, heroikus pózzá merevedik — József Attila figyelmeztet, hogy az emberséget és az emberségre megy a játék. „Költészetén át egy »megszerkesztett, szép szilárd jövő« távoli sugara vetődik lelkünkre. S hiába folyik ellene a tehetségtelenek hadjárata minden oldalon, s hiába igyekeztek többen — ezt meg kell végre mondanunk — József Attilától elhidegíteni a munkásság egy részét. És hiába reagált erre József Attila sértett és gyermekded bosszúval — tudjuk nagyon jól, és ő is tudja, hogy József Attila a dolgozók és haladó intellektuelek osztatlan táborának költője, értjük és szeretjük, betéve tudjuk és szavaljuk, mindenki ellenére és sokszor önmaga ellenére is.” Forró gondolatok ezek — kulcsjelentőségű állásfoglalás Fejtő és a *Korunk* részéről a korabeli munkásmozgalmi vitákban.

Am nemcsak arról van szó, hogy Fejtő jó érzékkel és határozottan kiáll a József Attila-i szocialista líra, az igazi minőség mellett; s nem is csak arról, hogy tudatos irodalompolitikai vitát nyit a proletkulttal. E nézetei mögött ugyanis egy lényeges világnézeti-esztétikai háttér is meghúzódik: Fejtő elkötelezettsége a klaszszikusok hagyatékából a 30-as évek elején rekonstruált marxista filozófiai-esztétikai rendszer mellett.

Ennek az állításomnak a bizonyításához a 30-as évek hazai marxista kritikájának s főleg Fejtő esszéinek részletes bemutatása és elemzése szükségeltetnék. Be kell érnem e helyütt csak néhány rövid utalással. A 30-as évek elején a MEGA németországi, illetve szovjetunióbeli kötetekben, a *Literaturnoje Naszledstvo* gyűjteményeiben s főleg Mihail Lifsic 1931-es nagy összeállításában, valamint az egymás után született értelmező tanulmányokban markánsan körvonalazódtak Marx és Engels — persze töredékes — esztétikai rendszerének gondolati pillérei. Fejtő megismerte és elsajátította ezeket a gondolatokat, főleg Lukács György tanulmányai révén. S noha nem volt minden tekintetben következetes és hű interpretátor (ami persze nem is „baj”), noha maga nem volt teoretikus rendszeralkotó elme, a legfőbb kérdésekben megközelítően jól és közérthetően közvetítette a hazai munkásmozgalom és az alkotó értelmiség számára a marxista esztétika koncepcióját. S alkalmazta természetesen irodalomkritikusként. Az 1936-tól a *Szocializmus* című folyóiratba írott fontos tanulmányai nemcsak irodalomkritikánk és esztétikánk „megtermékenyítése”, hanem a marxizmus hazai története szempontjából is figyelemre méltók. József Attila elméleti tanulmányai után a legigényesebb (bár persze vitatható részleteket is tartalmazó) hazai marxista esztétikai munkák ezek a 30-as évekbeli.

Előbb a marxi esztétika általános kérdéseit foglalja össze *Szocializmus és esztétika* (= *Szocializmus*, 1936. 156—161. l.) címen. Az osztálymeghatározottság és a maradandóság, az egyetemesség vélt ellentmondását a görög művészetről szóló híres marxi passzusok értelmezésével oldja fel. Például így: „A műalkotás mindig egy bizonyos társadalmi forma szülte, bizonyos emberek szülte, de ugyanakkor a folytonos társadalomnak, a folytonos embernek a műve, amely bennünk is megnyilvánul, bennünk is él; a művészet mindig bizonyos meghatározott korhoz, nemzethez, fajhoz, termelési módhoz kötött, de ugyanakkor az »örök« művészet is, az a funkció, amellyel az ember élményt fejez ki általában; s hogy ez nem idealista absztrakció, a valóság mutatja, bizonyítja, amely szerint rég elhervadt művelődések terméke számunkra még ma is eleven hatóerő, megborzongató szépség lehet.”

S. ugyanez a helyzet az osztályhoz kötöttséggel is: „Nem ellentmondás-e az, hogy egyfelől megállapítjuk a szépségnek helyhez, korhoz, osztályhoz kötöttségét, s ugyanakkor azt állítjuk, hogy e kötöttség s különbség ellenére szinte »abszolút« érvényű?” Nem ellentmondás — érvel Fejtő analógiájában ugyan vitatható, bár szemléletes indoklással (az einsteini relativitáselmélet „állandóság”- és „változás”-elemeit használva föl metaforaként). A fejlődő társadalomra, mint „abszolútum”-ra „... kell vonatkoztatnunk a műtermékeket, s a szocialista esztétika feladata éppen az, hogy míg egyrészt a gazdasági s társadalompolitikai, osztályi megkötöttségek feltárással hozzájárul a műalkotás összefüggéseinek, vonatkozásainak, megkötöttségeinek mind teljesebb ismeretéhez, másfelől — s épp ezáltal — lehetővé teszi a művelt s tudatosított műélvező számára, hogy az egyes műalkotásokban az esetlegesen keresztül megérezze s megértse az örökkévalót, az ősit, az emberit. [...] A társadalmak története lényegében, mint Marx mondotta, az ember emberré levésének története, annak a története, ahogy az ember mind uralkodóbbá, mind teljesebbé, mind tudatosabbá és szabadabbá fejlődik. Amint a növény csírájában megvan már s működik az az erő, amely teljes formájára növeszti, akként a szocialista esztétika is meglátja ezt az alapvető, abszolútumra, mert teljes emberségre törekvő erőt és képességet az elmúlt idők alkotásaiban...”

Egy szilárd fogalmi rendszerű, negyedszázaddal későbbi, korszerű marxista esztétikai koncepció — például Lukács György monográfiája — felől nézve, persze jó néhány kategoriális, gondolati ellentmondást rejt ez az esszészerű-közvetítő *meg-*

fogalmazás. De mégiscsak a kritika- és esztétikatörténeti „spirál”-nak a marxista centrum felé húzó *álláspontját* kell itt értékelnünk, amely élesen elhatárolódik egyrészt az osztály- és korföldöti, öncélú formaszépségekben gondolkodó kritika, másrészt a vulgáris, szociológiai sematizmustól elszegényített „szociáldemokrata” és proletkultos eszmerendszer világától. Osztályszerűség és egyetemesség; partikularitás, nemzeti-társadalmi elkötelezettség és nembeliség dialektikájának (ha fogalmilag nem is pontos, ha eklektikus megfogalmazásokat is tartalmazó, de) jóirányú marxista megoldási kísérletéről van szó.

S még inkább a tanulmány folytatásában, az *Irodalom és világszemlélet* című cikkben (= Szocializmus, 1936. 275—279. l.), ahol Lukács György tanulmányaira támaszkodva a pártosság és realizmus körüli vitákban foglal állást Fejtő. Lukács híres *Tendencia vagy pártosság* című tanulmányát (Tendenz oder Parteilichkeit. = Linkskurve, 1932, illetve L. Gy.: Művészet és társadalom. Bp. 1968.) ismerteti a bevezetőben: a l'art pour l'art irodalomfelfogás és a tendencia-esztétika rossz végleiteit, valamint a tertium daturt, a marxizmus-lukácsi megoldást mutatja be. S az esszéista „köznap” következtetése is rokonszenves: „... az irodalom és a világszemlélet, az irodalom és a lelkiismeret soha nem álltak ellentétben egymással, s az az író, aki lelke egész szenvedélyével törekszik a műalkotás tökéletességére, politikai meggyőződéseit is hatékonyabban és meggyőzőbben fejezheti ki, mint aki az irodalmat mellékes eszközé alácsönnyítja.”

Ezt a passzust a proletkulttal való éles, nyílt, de megértő vita követi. A tendenciaindultság igénye ma a szocialista írók és esztétikusok körében is mind népszerűtlenebb — írja Fejtő. Évekkel ezelőtt a nagy forradalmi fellendülés, a gyors oroszországi fejlődés érthetővé tette bizonyos fokig az élettel és a művészekkel szembeni „türelmetlenség”-et, a röpiratszerűséget, az aktuálpolitikusságot, vagyis a proletáirodalom esztétikáját. De minden lelkesedés, őszinteség ellenére a proletkult követői nem hoztak, nem hozhattak létre maradandót, a RAPP jórészt a dilettánsok és tehetségtelenek szervezete volt — folytatja (a résztvevők egy részét tekintve azonban igazságtalanul) Fejtő —; s az elméletet még akkor is a tehetségesek ellen szegteék fegyverül, amikor a közhangulat már megváltozott, a forradalom konszolidálódott, a munka tempója nyugodtra fordult. Aki nem csinált napi pártpropagandát az irodalomból, azt legjobb esetben „Mitläufer”-nek minősítették. 1932-ben feloszlatták a szövetséget, s végre egy szabadelvűbb, a művészi színvonalra is ügyelő esztétikai szemlélet kezd teret nyerni.

A tendenciós irodalom dogmatikus szemlélete azonban — folytatja Fejtő — nem egyszer s mindenkorra elintézett, legyőzött koncepció. Márcsak azért sem, mert a szocializmus természetéből, forradalmi jellegéből adódóan a szocialista írók lelkében eleve él egy dilemma: „A szocializmus mint világszemlélet gyakorlatot, mint erkölcs megvalósítást, tevékenységet követel attól, aki magáévá teszi, s bár, mint mondtuk, a világszemlélet s irodalom szolgálata közt a priori, elvi ellentmondás, ellentét nincs, mégsem véletlen, hogy az írók nagy része bizonyos ellentétet, összeférhetelenséget érez a két tevékenység közt, hogy összeegyeztetésük sokaknak komoly gondot, töprengést, lelkiismeret-furdalást okoz; s ugyanígy töpreng az olvasó is, hogyan egyeztethetné össze némely tetsző olvasmányát világszemléletének törvényeivel.”

Izgalmas észrevétele Fejtőnek, hogy ez az ellentmondás *lélektani* s egyúttal tehát tartósabb forrása a tendenciós irodalomszemléletnek: ha az író megszorítja az ábrázolható, kifejezhető valóság körét, akkor tendenciaindultság fog létrehozni, megköti az alkotói fantáziát. Kétségtelenül lehetnek értékei ennek a művészetnek is, csak hogy ekkor jellege nem „tisztán irodalmi”, hanem publicisztikai lesz. Szemléletesen elemzi Fejtő ezt a dilemmát a polgári származású, de proletár szándékú írók esetében, felidézve a származást kompenzáló, a túlcitáló jellegű sematizmus veszélyeit: „De bármilyen indokolt is bennük lélektanilag a tendencia elmélete, esztétikai szempontból mindenképp károsnak és elítélendőnek kell tartanunk. Az író, éppúgy mint Goethe szerint Mephistopheles, nem adhat mást, mint ami a lényege, helyeseb-

ben: *ne adjon, mert nem adhat mást*, hiszen az írónak minden sikerülhet, csak egy nem: ösztöneivel ellentétesen alkotni. Elméletből még sohasem született irodalom, hanem mindig csak a valóságból. A tendenciózus irodalom voltaképp gyávaság, éppoly gyávaság, mint az új l'art pour l'art-művészet, menekülés a valóságtól, bizonyos kellemetlen tényektől; az igazi irodalomnak azonban lényege éppen a bátorság, a szabad emberek bátorsága, amely éppen ott kutat, ott fürkészik, ahol, ami kellemetlen, fájó, ellenszegülő."

A társadalmi és lélektani értelemben vett realista irodalom mellett érvelve, Fejtő szenvedéllyel idézi Engelsnek Margaret Harknesshez írott leveléből a realizmus győzelmére, a tendencia és a realizmus különbségére vonatkozó passzusokat. S forrását is megjelöli: *Linkskurve*, 1932. március.

Nem megjegyzés nélkül idéz azonban Fejtő, úgy érzi: Engelsnek ez a realizmus-meghatározása túlságosan is korhoz kötött. Am — másokkal szemben — nem realizmusellenes konzekvenciákat von le, a történetiségében felfogott realizmust nem tartja összeegyeztethetetlennek általánosabb jelentésével: „A realizmus lényege, [...] az a törekvés, hogy a valóság, a lélek, a társadalom, a képzelet valóságát híven ábrázoljuk, a művészet örökkévaló törvénye. A művésztől tehát nem azt kívánjuk, hogy világszemléletét programbeszédekben fejezze ki, hanem azt kívánjuk tőle, hogy a valóságot — s a valósághoz tartozik a világnézet is — hűen fejezze ki. Ha ez az író történetesen polgár, akkor nem kérhetjük számon tőle, hogy nem ábrázol munkást, vagy hogy műveiből a szocializmus igazsági csendüljenek ki. De követeljük tőle is, hogy ne hamisítson, hogy ne leplezzen, csonkítson, hogy alkotásában minél mélyebbre hatoljon s ne maradjon meg a felületnél, a látszathál. Ugyanezt várjuk el a munkásírótól, de a szocialista intellektuel-írótól is: nem tendenciózusan kikészített irodalmat, hanem igaz és jó irodalmat. A valóságot akarjuk minden oldalon; az igazságot akarjuk megismerni, megérteni és átérezni; s annyira biztosak vagyunk s lehetünk a magunk igazságában, hogy a valóság hű ábrázolása, a tiszta irodalom bátran lehet irodalmi ízlésünk követelménye."

Hosszan kellett idézni ebből a kevésbé ismert tanulmányból; a magyar marxista irodalomesztétika értékes dokumentumából. S idézhetnék még több más Fejtő-cikkből is, például a tendencia és pártosság viszonyát, az agitációs költészet és a szkeptikus tömegmegvetés egy életművön belüli „dialektikáját” elemző bírálatból (= Szép Szó, 1936. III. kötet, 94. l.), a marxista kritika feladatait exponáló cikkből (*Marxizmus és irodalomkritika* = Szocializmus, 1937. 460—462. l.), vagy éppen irodalomtörténeti esszéiből és tanulmányaiból, melyek nemcsak a XVIII—XIX. század fordulójának magyar irodalmáról íróknak egy sajátos, koherens (kevésbé ismert) képet, de tudománytörténetileg is fontosak. Annyit sikerült talán ennyivel is bizonyítani, hogy a 30-as évek derekán Fejtő Ferenc az itthoni baloldali kritikában egy csak nagyon kevesek által képviselt — vitatható elemeivel együtt is — korszerű realizmus-orientáció talaján állt.

Visszakapcsolva e kitérő után a József Attila-kérdéshez: az is kétségtelen, hogy Fejtő éppen *ennek* a marxista eszmerendszernek a birtokában vitázhatott eredményesen József Attiláért a szektás proletkult és a polgári esztéticizmus frontjaival. József Attila igazi jelentőségének, a József Attila-i modell természetének felismerése mögött tehát nemcsak a műértés, a minőség spontán, jófúlú érzékelése, de egyúttal a marxista esztétika fedezete is áll.

1937-ben — a *Nagyon fáj* című kötetről írva — Fejtő a világnézeti versek iskola-példájaként emeli ki *A város peremén-t* és *Levegőt!*: „...nem ismerek napjainkban — sem idehaza, sem a külföldön — költőt, aki a szociális és politikai érzületet annyira költőhöz méltóan fejezné ki, mint József Attila. [...] József Attila »módszere«, hogy a pillanatnyi, személyes élményből, a lírából emeli föl versét a társadalmi és politikai eszmék és törekvések régióiba” (= Népszava, 1937. jan. 10. 8. l.). Elemzi is a két kiemelt verset: konkrét poétikai analízissel bizonyítva, hogy itt nem egy külső tendencia ráerőszakolásáról, hanem a világnézet, a szocialista hitvallás átélkesítéséről, művészi hitelesítéséről van szó. A marxista kritika történetében először, még Bálintnál is előbb mondja ki itt Fejtő: „Talán elfogultság tölem József

Attilát az Ady utáni nemzedék legeredetibb, legősibb s egyben legértelmibb költőjének tartani, de...” Felismeri, hogy az úgynevezett pszichoanalitikai versekben József Attila saját árnyait s a freudizmust is legyőző művésziileg, s hogy néhány szerelmes versében egészen új hangnemet üt meg az *Ódához* képest: „... áttör a spekuláción a szenvedély, az ellágyulástól a dühös ostromig, a szidalomtól és rágalomtól a megálázkodásig, a csöndes mélabútól a nyers kitörésig minden húron tud már játszani és mindig eredetien és meglepően.”

S halála után a szervezett munkásság nevében búcsúztatja: „József Attilának csak egy közönsége volt, amely megkapó rajongással csüggött rajta élete végéig, amely, ha fölkereste, ünnepelni tudta s egy időre megvigasztalni keserűségében: a szervezett munkásság.” Eközben az „irodalmi közvélemény” ha el is ismerte a költő „némi” vagy „nagyobb” tehetségét, lehetőleg mellőzte, a másodrangúakkal helyezte egy sorba: „... inkább kitépék volna a nyelvüket, semhogy elismerjék, amit pedig éreztek és tudhattak, hogy olyan verseket, mint ő, Ady óta senki sem írt.” Az osztályharc folyik tovább — írja Fejtő —, hogy fölemelje azt a közösséget, amellyel együtt József Attila is fölemelkedhet. S nekünk is folytatni kell a harcot József Attiláért, mert ez is része az osztályharcnak (*Költő és kora.* = Szocializmus, 1937. 561—562. l.).

Fejtő 1938-as cikkeiben már az ideológiai-elméleti elbizonytalanodás jeleit észlelhetjük, melyek ugyanakkor számos termékeny gondolatot is ösztönöztek. A fasizmus előretörése és a baloldalon való (önigazoló) „csalódás” eszmeileg is éreztetni kezdte hatását: megerősítette a Fejtő eszmerendszerében korábban is — azonban inkább csak elemi szinten — meglevő polgári humanista, „jozefinista”, szkeptikus racionalista, „általános emberi” tendenciákat, illúziókat. Menekülés volt ez, nemcsak a politikai felelősség, de a valóban összekuszálódott valóság gondolati tisztázása elől: a humanista erkölcsi igazságok (mégoly radikálisan antifasiszta) elvont általánosságába. Ez a folyamat a József Attila-képet is módosította, ideológiai szempontból egyre inkább egy — revizionista értelemben — „humanizáló marxista” jelleg kezdett érvényesülni. A József Attila-i teljesség Fejtő koncepciójában egy nem aktuális osztályharcos és aktuális humanista „pólus”-ra bomlott. Kétségtelen azonban, hogy ezáltal a gondolkodó József Attila, a megkínzott, töprengő, emberiségre néző s önmagát elveszejtő költő tragikus líráját is sikerül Fejtőnek átvilágítania. Amíg a „felnőttség”, gondolatosság, felelősség és szabadság élményeit elemzi: számos telitalálata van. De amikor a XVIII. század végi jozefinista polgár méltóságával, a „szabatos tárgyilagosság”-gal, a „magyar demokratság erkölcsé”-vel véli jellemezhetőnek a költőt: liberális-önigazoló arcképtorzításról van már csupán szó. Persze még így is szép, megragadó részletekkel (*József Attila, a „felnőtt”.* = Népszava, 1938. febr. 27. 9. l.).

S lényegében ugyanez jellemzi az irodalomtörténeti felismerésekben gazdag, de egészében Fejtő korábbi József Attila-képét is visszavonó Szép Szó-tanulmányt (*József Attila költészete.* = Szép Szó, 1938. VI. kötet. 68—89. l.). A korábbinál jóval nagyobb, aránytalan hangsúly esik itt már a játékosságmotívumra és a skizofrénia pokoljárására. A 30-as évek nagy gondolati verseit sem lényegük (hiteles világnézeti varázsuk) szerint elemzi, noha a kulcsverseknek azokat tartja, amelyeket a mai irodalomtörténetírás és ízlés is: *Téli éjszaka*, *A város peremén*, *Elégia*, *Eszmélet*, *Óda*, *Külvárosi éj*. Jól korszakoló, máig vitathatatlan érvényű részlemezésekkel teli — de a marxizmuson „túljutó”, Németh Andor-szerű (lásd erről: Szemlélet és megközelítés. = Valóság, 1974. 5. sz. 73—78. l.), baloldali polgári humanista szemléletű tanulmány már ez. A *Dönts a tőkét, ne siránkozz* című kötet periódusát szinte egészében proletkultus tendenciáknak minősíti, holott korábban sokkal több értéket látott itt is. Persze részben igaza van a *Külvárosi éj* fordulatszerepét elemezve, hiszen ez a korszak, a maga „tisztultan szocialista” szemléletével valóban maradandóbb értékeket teremtett, mint az 1929—31-es éveké. A tendencia és pártosság különbségének marxista koncepcióját azonban minha kissé mereven kezdené alkalmazni az életművön belüli differenciálásra — s így a korábbi Fejtő-cikkek

elemzéseiből összeállított igényes Szép Szó-tanulmány gondolatilag a marxista szin-
téziskoncepció fokozatos széttöredezésének veszélyét idézi fel. Jóllehet summája még
ebből a koncepcióból nyerte fényét: „József Attila igaza nem kétséges. Az egyetlen
volt Adyék generációja után, akinek megadatott a tökéletesség képessége s akinek
nem néhány verse, hanem egész műve megérdemli az örökkévalóságot.”

Tanulságos modell tehát a Fejtő-kritikáé. Marxista esztétikai igényességében,
realizmusorientációjában csakúgy, mint későbbi — főleg politikai, világnézeti hát-
terű — átépülésében, megrendülésében. Ez az értékes teljesítmény a szociáldemokrata
lapok, fórumok rendkívüli fontosságát, a revizionista, opportunisták szemlélet melletti
marxista tendenciáit is bizonyítja. S egyúttal azzal a tanulással is szolgál, hogy a
költői tehetség felismerése, meggyőző értékelése nem pusztán intuitív készségtől függ,
hanem a világnézeti-esztétikai tudalosságtól, „normarendszer”-től is. Az egyetemes
szocialista művészet és a korszerű marxista esztétika — sajnos ritka — ölekezésének
lehattunk tanúi a 30-as évek derekán.

(A befejező részt következő számunkban közöljük.)

ALFÖLDY JENŐ

A Semmi Édenében

TANDORI DEZSŐ VERSEIRŐL

A költészet legigazabb maximája számomra ezzel a szállóigével mondható ki:
„Légy hű magadhoz.” Légy hű magadhoz — ne erőszakolj alkatodtól, neveltetésedtől,
természetes hajlamaiddá vált belátásodtól és elveidőtől idegen szerepeket. Ne az álta-
lános „emberi lényeg” akarj mindenáron kicsikarni önmagadból, hanem a saját
emberi lényegedet érvényesítsd műveidben, s mindjárt emberibb és lényegesebb lesz,
amiről beszélsz.

A következőkben Tandori Dezső költészetéhez fűzök kommentárt. Mindenekelőtt
azonban el kell háritanom magamtól Tandori szavait: „Tévedhetetlenek velünk.” Nem
tartom magamat tévedhetetlennek, s nem kívánok hozzájárulni a költő szavai mögött
lappangó, főképp a kritikával szembeni kiszolgáltatottság-érzéséhez. Csupán a gon-
dolkodva-fölszívás egy lehetséges — számomra lehetséges — példájával szeretnék
szolgálni.

Tandori így fogalmazta meg saját nyelvén — Garai Gábornak az övétől fény-
évnvi messzeségű költészetéről szólva — a shakespeare-i jelígt: „Közhely: minden
költőnek a maga lehetőségeit kell beteljesítenie.” Am ez is, a „Légy hű magadhoz”
elv is csak módosított formában érvényes az ő esetében. Ha végigolvassuk a *Töredék
Hamletnek* és az *Egy talált tárgy megtisztítása* című verseskötönyveit, ilyenformán kell
átfogalmaznunk a szentenciát: „Légy hű magadhoz — de kihez?” Kétségtelenül „hű
magához”, mert szuverén költőként teljesíti be a maga lehetőségeit. De szuverenitása
egy meghatározatlan, elbizonytalanodott, sőt szántsándékkal körvonalazatlan szemé-
lyiségé: a mondat második fele (hogy *kihez* is legyen hű) kétségessé teszi, érdemes-e
még egyáltalán önmagához való hűségről beszélni, hiszen a költő személye nyom-
talanul fölszívódik a versekben, vagy legjobb esetben is csak elmosódott nyomokat
hagy maga után.